

Г.Ж.Орда¹, Ж.Б.Сәрсенбаева²
^{1,2} М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹orda_68@mail.ru; ²S.Zhansulu.kz@mail.ru;
¹ORCID: 0000-0001-5930-3784

СҮЗГЕ ХАНЫМ БЕЙНЕСІН СОМДАУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Андатпа. Мақалада әдебиеттегі Сібір мемлекетінің соңғы билеушісі, Шайбан әулетінің ең соңғы өкілдерінің бірі – Көшім хан мен Сүзге ханым бейнесін сомдаудағы көркемдік ізденістер қарастырылған. Қазақтың ақын-жыраулары мен Сібір ақыны П.П.Ершовтан бастап көңіл аударған Сүзге ханым ақын-жазушылармен бірге суретшілердің де негізгі кейіпкерлеріне айналды. Ұлт тарихынан ерекше орын алатын тарихи тұлғалардың аңызға толы өміріне, ерлігіне деген сұраныс еліміз егемендік алған соң арта түсті. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі поэзиялық, прозалық, драмалық шығармаларда тарихтағы Сүзге бейнесі көркем шындыққа айналууда. Зерттеуде қаламгерлердің түрлі жанрдағы ізденістерін салыстыра талдаумен әдебиеттің көркемдік эстетикалық табыстары ғылыми сараланған.

Кілт сөздер: әдебиет, поэзия, проза, драма, ұлттық қаһарман, психологиялық талдау, драмалық тартыс.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақ тарихынан үлкен орын алатын Көшім ханның туған жылы туралы деректер бірізге түскен жоқ. Ресми құжаттарда оның өмір сүрген дәуірі 1515-1600 жылдар деп көрсетіліп келеді. Тарихшы ғалымдардың зерттеулеріне сүйенетін болсақ, отаршыл Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық көтерілістің бастауын Көшім ханнан бастап сөз етуге болады. Көзі тірісінде аты аңызға айналған хан мен оның жары Сүзге туралы атадан-балаға жеткен аңыз-әңгімелерде ханның Қорғалжында қайтыс болғаны туралы айтылады. Ұлт тарихынан үлкен орын алатын Сібірдегі орыс казактарының шапқыншылығы мен Көшім ханның өмірін тәуелсіздік тұсында тыңғылықты зерттеп жүрген белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы Мұрат Әбдіров: «Принимая версию Абулгазы о происхождении Кучума из династии тюркских шейбанидов, которые остались в казахской степи и не ушли вместе с Мухаммед Шайбаниханом на завоевание Средней Азии, можно с большей вероятностью утверждать, что Кучум родился не в Бухаре, а скорее всего в Ногайской орде, то есть на территории Западного или Северо-Западного Казахстана. На это указывают и его тесные родственные связи с ногайскими мурзами Алтыульской Орды, кочевавшей к востоку от реки Эмбы до Аральского моря и находившейся под политическим и военным влиянием Бухарского ханства», – деген тұжырым жасайды [Абдиров, 1996].

Ғалымның осы пікірін қоштай отырып, Ж.Артықбаев ханның туған жері туралы мынадай тың мәлімет ұсынады: «Біз Көшім ханның туған жері Өлеңті мен Шідертінің арасында орналасқан, қазақ ертеден «Ақкөл-Жайылма» аталған құтты мекен деп есептейміз. Бұл жер – Дәшті-Қыпшақтағы атақты қоныстардың бірі, Жошы ұлысы аталатын үлкен Еуразиялық ұлыс үшке бөлінген уақытта Ұлытауға Орда Ежен, Еділ бойына Бату, Ақкөл – Жайылмаға Шайбан әулеті ие болып қалған. Егер біз қазақ

тарихына Шайбан әулетінің бір қатысы бар деп есептесек, олардың тамырын осы аталған Ақкөл-Жайылмадан іздеуіміз керек. Бұл жер Астанадан аса қашық емес. Өлеңтіні қуалап Ерейменнен асып жүре берсеңіз, тура Әулие Ақкөл деген балығы тайдай тулаған, қамыс-қоғасы шулаған, құс жыртылып айырылған белгілі жерге барасыз. Бұл жердің қазақтары балықты әлі күнге қамыстан қаза құрып аулайды, қазақ даласының өзге жерінде ұмытылған дәстүр» [Артықбаев, 2007]. Сонымен бірге ғалым 2004 жылы Ақкөлдің жағасында Шайбан ордасының табылғанын, қазіргі таңда сол жерде қазба жұмыстары жүргізіліп жатқанын есімізге салған болатын [Артықбаев, 2017].

Көшім хан Шығай ханның қызы, сүйікті сұлу әйеліне арнап Ертістің бойынан Сүзге-Тұра қалашығын салдырған (қазіргі Ресейдегі Тобыл қаласының маңында). Қалашықты екі жағынан Ертіс өзені, алдынан терең жыра қорғап тұрған. Жыра арқылы көпір салынған. Көшім хан жұма күнгі намаздан кейін осында келетін. Сүзге ханымның Сібір хандығы құлағаннан кейінгі тағдыры аңыз-әңгімелерде әртүрлі айтылады. Бірінде тұтқынға түскен туыстарымен бірге Мәскеуге алдырылып, сонда Мұхамедқұлға қосылған десе, екінші аңызда оның ұмытылмас ерлігі асқақ рухпен суреттеледі. Шындыққа екіншісі жақын болғандықтан, ол туралы шығармалардың дені осы нұсқаны мақұлдайды. П.П.Ершовтың Сібірді жаулап алу кезеңінен қалған аңыз туралы «Сүзге. Сібір аңызы» («Конек-Горбунек») поэмасы [Ершов, 2000], М.С.Знаменскийдің майлы бояумен салған Сүзгенің портреттері, И.Корниловтың «Сүзге» операсы қайсар қазақ қызының жарқын бейнесін жасады. Байжігіт күйшінің Сүзге атты күйі, Қойлыбайдың Сүзге атты биі болғаны халық елі мен жерін қорғаған батырларын, даналарын ешуақытта ұмытпайтынының белгісі.

Әдістер. Тақырыпты зерттеуде Сүзге бейнесінің қазақ әдебиетінде сомдалуына, қаламгерлердің шеберлік қырына, сондай-ақ, суреткерлердің стильдік ерекшелігін айқындауда объективті-аналитикалық талдау мен салыстырмалы талдау, жүйелеу, жинақтау, салыстырмалы-кешенді әдіс-тәсілдер басшылыққа алынды.

Сібір мемлекетінің билеушісі Көшім хан мен оның сүйген жары Сүзге туралы аңыз-әңгімелер мен П.П.Ершовтың поэмасы, М.С.Знаменскийдің портреті, И.Корниловтың операсы қазақ ғалымдары мен қаламгерлеріне ой салды. Сібірдегі орыс казактарына қарсы ұлт-азаттық көтеріліс пен Көшім хан құрған мемлекеттің тарихы туралы М.Әбдіров, Ж.Артықбаев сияқты тарихшылардың, әдебиеттің түрлі мәселелерін жете зерттеген А.Байтұрсынұлы, С.Ордалиев, М.Базарбаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, Р.Нұрғали, Ә.Нарымбетов тәрізді әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері тақырыпты зерттеуде бағыт-бағдар берді.

Нәтижелер. Сібірді жаулап алу кезеңінен қалған аңыз туралы «Сүзге ханым» жырын алғаш жырлаған – 1805-1922 жылдары өмір сүрген Бодау жырау екені тарихтан белгілі. Содан кейін қазақ аруының ерлігіне тәнті болған Сібір ақыны П.П.Ершовтың «Тұлпар тай, сұңқар тай» («Конек-Горбунек») поэмасы 1838 жылы «Современник» журналында басылған. 1896 жылы композитор И.Корнилов «Сүзге» атты музыкалық пьеса жазса, ол 1899 жылы Тобол театрында қойылған. Сонымен бірге Сүзгенің қаһармандығын орыс ақындары А.Сорокин, П.Васильевтер өлеңдеріне қосқан.

Бодау жырау «Сүзге сұлу» жырын жырласа, Уәйіс ақынның «Сүзге Ершовтан» дастаны, Бәйжігіт күйшінің күйі мен Бекназарұлы Қойлыбайдың «Сүзге биі» туралы деректер сақталған. Арқа қазақтарының арасында «Су перісі», «Сүзге сұлу», «Сүзге ханым» сияқты аңыз-әңгімелер ауыздан-ауызға тараса, «Сүзге ханым» дастанын Құнанбай қажы сүйіп тыңдаған деседі. Зерттеуші Ө.Ахметов Қожықтың жалғыз батыр қызы Нарқызды Шоқан Сүзгеге теңегені, Қожық Сүзгенің ұлы деген деректерді алға тартады [Ахметов, 2012].

Қазақ халқы кеңестер одағының құрамында болғанда Көшім хан мен Сүзге туралы ұзақ жылдар бұл тақырыпты зерттей алмады. Еліміз егемендік алған соң тарих ғылымдарының докторы Мұрат Әбдіров пен Жамбыл Артықбаев Қазақстандағы орыс казактарының тарихы мен қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресін тереңдете зерттеді.

Соның арқасында Көшім хан қазақпен қайта табысты. Ұлы дала қасіретін арқау еткен Шәрбану Бейсенованың «Сүзгеннің соңғы күндері» хикаяты, Қ.Әлімқұлов пен М.Қайынбаевтың «Сүзге сұлу», М.Қожахметованың «Көшім хан – Сүзге» тарихи драмалары, Ербол Бейілханның «Көшім хан – Сүзге» поэмасы, Ш.Өрәзімбекұлының «Сүзге ханым» өлеңдері салыстыра зерттелді. Тарихи шындықты көркем шындыққа айналдырудағы қаламгерлердің жетістігі Көшім хан мен Сүзге бейнесі негізінде тұжырымдалды.

Талқылау. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің негізгі жетісігі – тарихи тақырыптардың біршама игерілуі. Қаламгерлер саяхат, ғұн дәуірінен бастап, XX ғасырдың аумалы-төкпелі кезеңдеріндегі тарихи оқиғаларға бүгінгі күн тұрғысынан қайта үңіліп, қазақ әдебиетін мазмұны мен түрі жағынан байытуда. Бұл жылдары ұлтық әдебиет әр дәуірдің тарихи оқиғаларымен, Томирис патшайым, Шыңғыс хан, Бейбарыс сұлтан, Әмір-Темір, Көшім хан, Керей-Жәнібек хандар, Есімхан, Жәңгір хан, Әбілқайыр хан, Абылай хан, Кенесары хан, Сырым батыр, Жанқожа батыр, Махамбет пен Исатай батырлар, Балуан шолақ, Әйтеке би, Төле би, Қазыбек билердің, Ұлы отан соғысының батырлары М.Мәметова, Рейхстагқа ту тіккен Р.Қошқарбаев, қазақ батыры Б.Момышұлы, т.б. ұлт қаһармандарының көркем бейнелерімен толықты.

Өмірде болған тарихи тұлғалар бейнесін сомдауда қаламгерлер тарихи деректерді сақтауға тырысты. Сүзгенің артында қалған балалары жөнінде осы тақырыпты зерттеп жүрген Р.Бейсетаев: «Сүзге сұлудың Көшім ханға тұрмысқа шыққан жылы тағы белгілі – 1563 жылдың жазы. Көшім ханның туған жылы – мешін (1524) жылы. Сонда Сүзге Көшімге 15 жастан жаңа аса бергенде тұрмысқа шыққан. Сүзгенің артынан 3 ұл – Баймұрат, Бердімұрат, Көбеймұрат қалды», – дейді [Бейсетаев, 2015: 231]. Ө.Ахметов пен Р.Бейсетаевтың пікірлеріне сүйенетін болсақ, Көшім ханның туған жылы туралы деректердің түрліше болып жүруі, Сүзгенің артында қалған ұрпағы туралы деректердің бірізге түспеуі бұл тақырыпты тереңдете зерттеуді қажет етеді.

Жоғарыда аталған шығармалардың барлығында дерлік Көшім хан мен Сүзгенің ерлігі асқан шабытпен суреттелді. Сібір ақыны П.П.Ершов «Тұлпар тай, сұңқар тай» («Конек-Горбунек») поэмасында былай дейді:

–...Дам вам волю,
Дам вам судна:
Но пускай царица ваша,
Нам отдаст себя в полон [Ершов, 1838].

Бірақ Грозаның арманы орындалмай, қала халқы кемеге отырған соң, Сүзге өзіне қанжар салады. Кейіпкер бейнесін суреттеудегі Ә.Нарымбетовтің: «Көркем туындыдағы адам образы шеберлікпен, үлкен ақындық рухпен, шабытты леппен суреттелсе, оның оқушысына деген идеялық, эстетикалық әсері мол болмақ» [Нарымбетов, 1989: 128], – деген пікіріне сүйенетін болсақ, ақын Сүзге бейнесін асқан шабытпен бейнелеген.

Уәйіс ақынның «Сүзге Ершовтан» дастанында орыс казактарының шапқыншылығы төмендегіше бейнеленген:

Байтақ ел жүз елу жыл болды қолды,
Таланды бар дәулеті, ұрпақ солды.
Отыз ұлт өз елінен кетті безіп,
Көз жасқа сорғалаған етек толды.

Көшім хан «От қарусыз» қапы қалды.
Жауымен тайталасты, төкті қанды.
Арпалыс жанталастан түзеле алмай,
Құрбан боп алтын басын отқа салды [Ахметов, 2019].

Сібір мемлекетін Көшім хан басқарған уақытта халық молшылықта өмір сүріп, таршылық көрмеген. Бірақ сол мамыражай тыныштықты отаршыл Ресей империясы бұзып, орыс казактары бейбіт халықты туған жерінен, ата қонысынан қуып шықты. Елі

мен жерін басқыншы жаудан қорғаған Көшім соғыс даласында жүргенде Сүзге өз қаласын қорғауға бар күш-жігерін жұмсағаны тарихтан белгілі.

П.П.Ершовтың поэмасын қазақ тілінде сөйлеткен Ө.Ахметов Көшім хан мемлекетінің сән салтанаты мен тығырыққа тірелген Сүзгенің жан арпалысын төмендегіше тәржімалаған:

Шет-шегін ешкім білмейді,
Обь, Ертіс, Тобыл, Вагайды...
Хан Көшім жеке билейді
Сібірде барлық маңайды.
Сібірдің байтақ аумағы,
Орал мен Алтай таулары,
Көшімсіз мұнда күн батпай,
Көшімсіз атпас таңдары...

...Тағдыры жанын азаптап,
Жауға істер ешбір амалсыз,
Төсекте жатқан ухілеп,
Сүзгеде ғана ұйқы жоқ.
Сынығы ең асыл алтынның
Ақылы дария мол, ханым,
Тағдыры үшін халқыңның
Мінеки, енді сорладың... [Ершов, 2000: 138]

Үзіндіден көріп отырғанымыздай, ақын Сүзгені алтынның сынығына теңейді. Көркемдік құралдардың бірі – теңеу болса, ол жөнінде А.Байтұрсынұлы: «Ақын тілімен сөйлегенде, сөзге айрықша өң берілгендіктен лебіз көрнекті болып шығады» дей келіп: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [Байтұрсынұлы, 1989: 156], – деген болатын. Оқ-дәрімен қаруланған жаудан садақ, жебемен ғана қаруланған атты әскері мен бұқарасын аман алып қалуды ойлаған Сүзге өзін өлімге тігеді. Оның осы ерлігі ауыздан-ауызға тарап, атадан-балаға жетті.

Көшім хан мен Сүзгенің ерлігін асқақ рухпен бейнелеген Ершовтың шығармасын тәржімалау арқылы Ө.Ахметов аударма саласын көркейтуге үлес қосты. Көркем аударма жөніндегі М.Базарбаевтың: «Әдебиеттер байланысының маңызды факторларының бірі – көркем аударма. Бір халық әдебиетінің таңдаулы көркем шығармасын екінші халық тіліне аудару, немесе, сол нұсқада жаңа шығарма жазу ежелден келе жатқан дәстүр» [Базарбаев, 1973: 227], – деген пікіріне сүйенетін болсақ, әдебиеттер байланысы осындай озық үлгідегі шығармаларды әр халық өз тілінде сөйлетуден байқалады. Оған Уәйіс ақынның «Сүзге Ершовтан» дастаны мен Ө.Ахметтің аудармасы мысал бола алады.

Ал қазақ ақыны Ш.Алджамбаев «Сүзге ханым» шығармасында Сүзгенің ерлігін төмендегіше суреттейді:

Жетіп келді Гроза сезді нені?
Жансыз жатқан Сүзгені көрді көзі.
Ах ұрып ұнжырғысы түскен күйі
«Өлсе де Сүзге бізді жеңді!» деді

Бұл жәйді Ермак та естіп, келді міне
Бас ұрды «далалықтар» ерлігіне.
Арулап қойдырыпты жер қойнына
Басына орнатып тас белгіні де [Алджамбаев, 2012].

Сүзгенің өлмінің өзі – жеңіске бергісіз еді. Кең сахарада еркін өскен қазақ қызы құдай қосқан жары Көшім тірі тұрғанда тәнін аузы түкті кәпірге сипатпақ емес.

Жауларының өзі Сүзгені арулап ақтық сапарға шығарып салуы – жаны таза, пәк сұлудың ақ өліміне құрмет көрсетуі.

Аңыздарда Сүзгенің шыққан тегі туралы деректер түрліше кездеседі. Олардың бірінде Жалайыр-Табын руынан шыққан десе, екінші деректерде Орта жүздің Арғын руынан екендігі айтылады. Ақын Е.Бейілхан Сүзгенің тегін Жалайыр-Табын руынан іздейтіндер қатарында. Ол «Көшім хан – Сүзге» поэмасында:

Жауынан асқан айласы,
Жаныңнан қымбат Өз басы.
Ерлігін айтсам Сүзгенің,
Аттиллаға сіңілі –
Томиристердің жалғасы.
Әйел боп туды демесең,

Бір өзі дара қолбасы [Бейілхан, 2016], – деп, оны сақ патшайымы Томирис пен Еділ патшаның жалғасы етіп көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда Сүзге де қол бастаған батырлармен бірдей ерлік көрсетіп, Грозаның қолына өз әскерімен қарсы тұрып, қаланы бермей бір ай шайқасқаны тарихтан мәлім.

4.2. Сүзге туралы прозалық шығармалар қатарында Шәрбәнұ Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндері» хикаятын атауға болады. Лиризмі бай, психологиялық талдауға құрылған шығарманың бас кейіпкері – Ібір-сібір жұртының соңғы ханы Көшімнің жас тоқалы Сүзге. Хикаят «Сүзге ханым тұла бойын зіл басқандай – еңсесін жанышқан азапты күйден ұзақты күнге еш серпіле алмай қойғаны. Ойы мен қиялы да арқандаулы аттай – бір орында шиырлай тұсалып, діңкесін құртып отырғаны. Сарай іші – жым-жырт. Күллі әлем демін ішіне тартып, тына қалғандай» [Бейсенова: 2008, 3], – деп басталады. Сүзгенің жабыққан күйі мен монологынан басталған хикаяттан жас сұлудың жанын жегідей жеген жалғыздыққа тап боламыз. Жұма сайын мешітке келіп тұратын ханның ұзақ жоғалуының сырын түсінбеген Сүзге ой ағымына беріледі. Бұл – Көшім ханның Ескер қаласына тұтқиылдан шабуыл жасаған Гроза әскерімен кескілесіп шайқасып жатқан кезі болатын. Біраз уақыт олардың арасында байланыс болмай қалуы Сүзгені тұңғыық ойға батырады.

Тарихшылар Сүзгені Шығай сұлтанның қызы десе, Ш.Бейсенова оны «Асауды ауыздықтайтын – бұғалық, алысты ағайындастыратын – құдалық» дегендей, ежелгі дала салты бойынша Көшім хан Сарыарқаның айтулы ақсүйегі, жеті атасынан бермен қолынан билігі үзілмеген» Сүйіндік сұлтанның қызы етіп алған. Көшімнің Сүзгені алу арқылы Ертіс пен Есіл арасын жалғастыруды көздегені байқалады. Осылайша жазушы Сүзгені Есіл бойын жайлаған Арғын руының қызы етіп көрсетуге ден қойған.

Жазушы Сүзгені ханның алты әйелінің үстіне келгендігіне көңіл аударса, М.Қожахметова оны ханның төртінші әйелі етіп суреттеген. Мұндай әркелкілік авторлардың идеясынан туғандығы анық. Ханның жас тоқалға көңілі құлағанын көрген өзара күндес алты әйел аяқ астынан ымыраға келіп, жас тоқалға қарсы шығады. Алтауы алты жерден Сүзгенің жүріс-тұрысын аңдумен болады. Осылардың көзінен таса өмір сүру мақсатында ол өзіне шағын сарай салдырады. Келе-келе шағын сарай сән-салтанаты жарасқан, ұзақтан көз тартатын сұлу мекенге, қазыналы үлкен шаһарға айналады. Сарай күтушілері мен шаһар шаруашылығы күннен-күнге толысып, қанат жайып Сүзгенің атын шығара бастайды. Жазушы осылардың барлығын жас та болса күндестіктің құрбаны болмаған Сүзгенің тапқырлығы, ақылдылығы етіп суреттеген.

Жармақтың шапқыншылығына шыдамаған Көшім хан Ескер қаласын тастап шығуға мәжбүр болады. Осы уақыт аралығында ол Сүзгеден хат-хабарсыз қалады. Жазушы кейіпкердің жандүниесіндегі арпалысқан сезімдер мен ой ағымдарын монологпен беруге ден қойған. «Ол мең-зең халден әлі айыға алмай отыр. «Бұл, сірә да, маған келген жаза ма екен? Жеке шаһарда, алтынды сарайда көрген түстей өткізген аз уақыт ханымдық дәуренінің өтеуін қайтарар мезгілдің осылайша тым тез жеткені ме? Шамасы, солай шығар...» [Бейсенова, 2008: 8], – деп ойлайтын Сүзге осындай жалғыз қалған сәттерде

өзіне-өзі есеп береді. Ол астамшылық жасаған, артық кеткен жерім жоқ па? деген ойға батып, сарайды салдырудағы мақсат-мүдделерін еске алады.

Жазушының аталған шығармасы жөнінде С.Қирабаев: «Жазушы өзін елесті араластырып, оны ханыммен тілдестіру арқылы психологиялық монологты белгілі бір кульминациялық нүктеге тіреп қояды. Осының бәрін басынан кеше отырып, ханым ақылынан адаспай, ұстамдылығын сақтап, ойлы шешімдер қабылдайды. Оқиғаның арасында жеткен сырт хабарлар да көңіл тынштыпайды. Олар Көшім хан сарайына Жармақ (Ермак) бастаған орыс қарақшылары шабуыл жасағанын, Көшім хан балашағасымен Ескерден қашып шыққанын, кейін соңына түскен қарақшылар қолынан біраз адамдардың қайтыс болып, ханның өзі құтылып шыққанын жеткізеді. Кезекті шабуыл Сүзге ханым сарайына жетеді. Жармақ жас, сұлу ханшаны аман-сау қолға түсіріп, орыс патшасына тарту ету жоспарын жасайды», – деген болатын. Ескер қаласын алған Гроза келесі кезекте Сүзгенің шаһарына көз тігеді. Ай нұрынан жаралған хас сұлуды орыс патшасына сыйға тартпақ ниетпен, оған қолқа салады. Сүзгенің шарты бойынша алдымен тұтқындағы қала халқы босатылады. Сүзгенің өзін құтқаруға келген Мұхаметқұлға ермей, қалып қоюынан Көшімге деген адалдығы толығымен түседі. Жас тоқалдың артынан сөз еретінін білген ол әр сөзі мен ісін сараптан өткізіп отыруға дағдыланған. Шалыс басса, Көшімнің алты әйелі оны тұс-тұстан талауға дайын. Жас та болса, алды-артын ойлап шешім жасайтын Сүзгенің бейнесі өзінің сөздерімен, ісімен оқырманның көз алдында толығымен толысып отырады.

Тығырықтан шығар жолды таба білген Сүзгенің тапқыр шешімі оның болмыс-бітімін асқақтатып тұрса, бейнесін толықтыратын келесі ісі – сарайдың бүкіл байлығы мен өзінің асыл тастардан жасалған қымбат әшекейлерін сарай қызметшілері мен қала халқына тең бөліп беруі. Өзіне сенім артып, төңірегіне жиналған бұқарасын құрметтеген ханым олардың аман қалуы мен болашағына алаңдаулы. Сарайда өзінен басқа тірі жан қалдырмай, бәрін аман-есен шығарып салған ханымның халқы құрметтеп, ерлігі мен жомарттығын, көрегендігі мен сабырлылығын аңыз етіп ауыздан-ауызға таратты. Жазушы Сүзгенің іс-әрекеті, монологы, сөйлеген сөздерімен еліміз деген ерін халықтың ешқашан ұмытпайтындығын нанымды бейнелеген.

Қ.Әлімқұлов пен М.Қайыңбаевтың «Сүзге сұлу», М.Қожахметованың «Көшім хан – Сүзге» тарихи драмаларына да Сүзгенің ерлігі негіз болған. Оқиға Ертіс өзеніне Тобыл сағасының қосылған биік жағалауындағы Ескер қаласындағы Көшім ханға Қазан хандығынан бас сауғалап, Аштархан, Үргеніш, Түркістан, Сауран, Ташкенттен келіп қосылып жатқан ноғай ордасының, қазақ хандығының сарбаздарының әрекетінен басталады.

Прозаға қарағанда драматургияның жүгі ауыр. Хикаятта жазушы кейіпкердің жан арпалысын оның ұзақ монологтарымен беріп, лирикалық шегіністермен негізгі оқиғаны толықтырып отырған. Прозада ой ағымы мен психологиялық талдауға көңіл бөлінсе, драмада оқиға шиыршық атқан қақтығыстар мен тартыстарға құрылады. Ал, трагедиялық туындыларда негізінен адам мен қоғам, жекелеген кейіпкерлер арасындағы бітпейтін ымырасыздық, ескі мен жаңаның тартысы, адамгершілік пен жауыздық сияқты бір-біріне кереғар оқиғалар жинақталады. Р.Нұрғали трагедиялық тартыстардың эстетикалық-эмоциялық әсеріне, көркемдік-композициялық жүйесіне, тақырыптық идеялық нысананы қарап: «а) эпикалық трагедия; ә) тарихи трагедия; б) адамгершілік-тұрмыстық трагедия» деп үш топқа бөледі» [Нұрғали, 2014: 7]. Ғалымның осы жіктеуіне сүйенетін болсақ, М.Қожахметованың «Көшім хан – Сүзге» драмасын тарихи трагедиялардың қатарына жатқызуға болады.

Драмадағы Көшім хан Дәулетбай мырзаның қызын, Мұрат ханның қызын, Шығай ханның қызын алу арқылы ел арасын біріктіріп отыруды көздеген. Осы үрдіспен ағасы Ахметкерейге Шығай сұлтанның қызы Ләйләні алып береді. «Сайын даланың сұлулары тым асқақ, тым адуын» келеді деп түсінетін Ахметкерей Ләйлә сұлудың қадіріне жетпегендіктен, ол төркініне біржолата кетіп тынады. Ертістің жағасында аң аулап жүрген Ахметкерей арғы бетке өткенде оны жаулары ат құйрығына байлап өлтіреді. Төркініне

кеткен Ләйләнің: «енді оралмаймын, көз жасымның киесі ұрсын деген...» сөзін еске алатын болсақ, оны Ләйләнің жазықсыз көз жасының киесі ұрғанына сенуге болады. Осылайша автор оқырманын наным-сенім, кие деген ұғымдарға иландырып отырады.

Сүзге аңыздарда мерген, садақшы, желаяқ, ат құлағында ойнаған, қайық есіп, суда жүзген, ағаштан-ағашқа секірген сарбаз ретінде көрінеді. Драмадағы Сүзгенің мергендігі – Көшімнің немере інісі Мұхаметқұлдың өзіне деген ынтық сезімін тоқтатпақ ниетпен, жан мен тән тазалығын сақтап қалу үшін оны садақ жебесімен тазалауы. Көз ілеспес жылдамдықпен садақ жебелерінің айнала зуылдауы оның қол мергендігін көрсетсе, ерлігі қаланы бір ай бойы жауға бермей қарсыластарын әлсіретуімен бейнеленген. Сонымен бірге ол – ханын күте білген, отағасын құрметтеген адал жар. Тіпті қоршауда жатқанның өзінде: «Жап аузынды, жексұрын. Аман болса, Көшім де келер, сыбағанды берер. Кім деп тұрсың мені? Бүкіл Ібір-Сібірді жұрт қылған ұлы билеушінің жарымын! Еркін даланың құлшырып өскен гүлімін, иіліп-бүгілуді білмеген қайсар қазақ сұлтанының қызымын! (Грозаға садағын кезеп-кезеп қояды). Келесі жолы бәлкім басыңды алармын», – деп ержүрек ханға, сүйікті жарына деген сенімін жоғалтпайды.

Драматург Сүзге мен Көшімнің түстері арқылы болашақтан аян береді. Сүзге өз елінде қалыптасқан наным-сенім бойынша жамандықтың алдын алу үшін түске садақа беруді сұрайды. Бірақ Көшім хан «түс – түлкінің боғы» деп, оған мән бермейді. Бұл тұста ол өзінің шым-шытырық түсі мен мазалаған елестерден секем алып жүрген болатын. Қорқынышқа бой алдырмауды көздеген хан ұсақ-түйекке мән бермеуге тырысады.

«Көшім хан: Жүзінді бірақ кірбің шалғандай.

Сүзге: Тағы да айтты деп сөкпеңізші, жалғандағы жалғыз әміршім. Әлгі құзғын... Әлгі қыран қанаттарының суылы... айнала атырапты тып-типыл жұтып қоятындай... Бойымды үрей билеп барады, бұл тегін емес.

Көшім хан: (қарқылдап күледі). Аппақ таңым, айқабағым, мұншалық қорқақ емес едің. Қайдағы бір түске бола...

Сүзге: (сөзін бөліп): Жо-жоқ, сіз тыңдаңызшы! Біздің елде түстің садақасы деген бар, келе жатқан қайғы, кесәпатқа кедергі қоятын... Құрбандық шалады, дұға оқып, апаттың алдын алады» [Қожахметова, 2012: 413].

Жаратқанға жалбарынып елінің азаттығын сұраған, халқын бодандықтан сақтаған Сүзгенің: «Халқымның кегі – қанжарым менің, құрбандық жаным – болашағың үшін» деп жүрегіне қанжар ұруы – ерлік пен өрліктің көрсеткіші. Оның бейнесі қала халқына қазынаны тең бөліп беруімен толыға түскен. Оны көпшіліктің төмендегі сөздерінен, полилогтан көруге болады:

Дауыстар:

- Қазынаны халыққа тең бөліпті дейді.
- Әркім өзіне тиесіліні алып жатқан көрінеді.
- Әшекей бұйым, асыл тас, маржандарына шейін таратыпты.
- Күзетші сарбаздардың үлесі мүлдем көп екен.
- Түсімізге енбеген байлық қой.
- Сонда қайдамыз?
- Мынадай тозақтан құтқарғанына тәуба десеңші.
- Сүзге ханымды қалай жалғыз қалдырамыз?
- Әскерімен бірге қалатын шығар...» [Қожахметова, 2012: 444-445].

С.Ордалиевтің «Трагедия дегеніміз – кейіпкердің тілегі мен арман мақсатын орындау жолында асқар таудай кедергілерге кездесіп, өз арманына жете алмай, апатқа ұшырайтын драмалық шығармалар» [Ордалиев, 1964: 22], – деген пікіріне сүйенетін болсақ, М.Қожахметованың «Көшім хан – Сүзге» шығармасында қайғылы халдың басым екендігі көрінеді. Бар арманы – ұлын құл, қызын күң етпей, қапастан аман есен алып шығу болса, жаудың ғажайып қаладан тонамақ болған қазынасын тұтасымен халыққа таратып беруі – Сүзгенің тапқырлығы, даналығы, көрегендігі. Ендігі жерде қолдарындағы әшекей бұйымдарын астыққа айырбастаса да халқының аштан өлмейтіні белгілі. Сүзге бейнесін

толықтыруға Көшімнің мына сөздері де қызмет етеді: «Өттен, ендігінің бәрі Сүзгесіз.. жас та болса, дана, ақылшым еді (Қаруын көтеріп). Қаныпезер Жармақ, тауып алып пәрша-пәршаңды шығарамын. Мамыражай жатқан ел едік, бүйідей шағып, ырысымды шаштын, байлығымды тонадың, шаңырағымды шайқалттың, керегемді бұздың, сен, қарақшы... қайыршы, жарымаған құл-құтандар...».

Зеңбірекке төтеп бере алмаған Көшім ханның әскері жеңілген соң, Жармақ әскері Ескер мен Сүзге қалашығын жаулап алады. Мұхаметқұл соғыста жарадар болып, Әли әскері ұзақ шайқастан титықтап келгендіктен, олардың бас көтеріп қарсы тұруға шамасы келмеді. Темірмен құрсауланған, от жалынға оранған әскермен бетпе-бет шайқасуға болмайтынын білген соң, Мұхаметқұлдар айлаға басып, түн ішінде шауып кетіп, әскерлерін әлсіреткенмен, қосымша күш лег-легімен келіп жатқандықтан, оларға қарсы тұру атты әскерге оңай болған жоқ. Кезек-кезек тұтқиылдан шабу екі жақты да әлсіреткенмен, екі жақтың да берілгісі жоқ. Осындай түнгі шабуылдардың бірінде Жармақты қолға түсіріп, оны тойлағанмен, тағы бір шайқаста Мұхаметқұл тұтқынға түсіп, оны Мәскеуге жіберіп еді. Немере інісімен бірге бірсыпыра туыстары да тұтқынға түскенмен Көшім хан басын иген жоқ, жауға берілген жоқ. Ол өмірінің соңына дейін мамыражай жатқан елінің тыныштығын бұзған жаумен шайқасып өтті. Ақ патша тұтқынға түскен хан мен ханшаларға қиянат жасамайды екен, керек болса қызмет береді екен деген қауәсетке сенген жоқ, сенгісі де келмеді.

Ескер қаласын Жармақтан тартып алған хан жеңісін тойлағанмен, қаланың өзіне құт болмасын біліп Сібірді тастап, қазақ даласын бетке алып жолға шығады. «Дүниенің қай түкпірінде де билік тізгінін ұстауға тиісті Шыңғысхан ұрпағымын! Ұлы даланың сайыпқыранымын. Осы жасымда ешкімге жаутандап бүгежектемедім, дұшпанға дес бермедім. Түрлі ұлт, ұлыстың басын қостым.... басыма бақ қонды, бал жинаған арадай құжынап, ойдан, қырдан асығып жетпеген жан қалмады. Кеңбайтақ Сібірдің байлығы жаттың да, жақынның да көзқұртына айналып, тыныштығымызды ұрлады» дейтін Көшім жауының алдында тізе бүкпеді, қажыған, қартайған, мүсәпір түрін көрсеткісі келмеді [Қожахметова, 2012: 465].

Қазан мен Астарханды тізе бүктірген Мәскеудің салығын төлемей, азат басын құл етпей, өр кеудесін жықтырмай өткен Көшім хан мен Сүзге ханымды қазақ халқы ешқашан ұмытпайтынына жоғарыда аталған шығармалар мысал.

Қорытынды. Талдау нысанына алынған шығармалардан байқағанымыз, қазақ әдебиетіндегі Томирис, Домалақ ана, Сүйінбике, Бопай, Күнімжан, Зере, Ұлжан, Ұлпан, Мәншүк, Әлия, Хиуаз, т.б. сияқты тарихта болған ел аналары мен ел басына күн туғанда белін буып, ерлермен бірге атқа қонған жауынгер халықтың ат құлағында ойнаған батыр қыздарының бейнесі Сүзге ханыммен толықты.

Бодау, Бәйжігіт, Уәйіс ақын мен жыраулар жырлаған «Сүзге ханым» жыры мен орыс ақындары П.П.Ершовтың «Сүзге» поэмасы, А.Сорокин, П.Васильевтердің өлеңдерінде, қазақ ақындары Е.Бейілханның «Көшім хан – Сүзге» поэмасы, Ш.Алджамбаевтың «Сүзге ханым» өлеңінде қазақтың ержүрек, батыр қызының бейнесі асқақ рухпен суреттелеп, орыс, қазақ поэзиясында жауынгер қазақ қызының сом тұлғасы жасалды.

Ш.Бейсенованың психологиялық талдауға құрылған «Сүзгенің соңғы күндері» лирикалық хикаятында Сүзгенің болмыс-бітімі оның монологымен, іс-әрекетімен айшықталды. Бұл шығарма тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасы Көшім хан мен Сүзге ханым сияқты ұлттық қаһармандармен толыққандығын көрсетті.

Қ.Әлімқұлов пен М.Қайыңбаевтың «Сүзге сұлу», М.Қожахметованың «Көшім хан – Сүзге» тарихи драмаларында Сүзге бейнесі үздіксіз қақтығыстардан туған тартыс, кескілескен шайқас үстінде толығып, толысып отырды. Драматургтер кейіпкерлерін үздіксіз қимыл-әрекет, шиыршық атқан тартыс үстінде сыннан өткізді.

Жоғарыда аталған туындыларда қазақ қаламгерлері Сүзгені сақ патшайымы Томирисіңіз ізбасар сіңлісі етіп көрсетті. Ұлы даланы мекен еткен қазақ халқының

жаужүрек қызы Сүзгенің әр дәуір әдебиетінде үздіксіз жырлануы – ер есімі қашан да ел есінде сақталатынының белгісі.

Г.Ж.Орда¹, Ж.Б.Сарсенбаева²

¹ Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,

² Казахский национальный университет им. аль-Фараби.

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹orda_68@mail.ru; ²S.Zhansulu.kz@mail.ru;

¹ORCID: 0000-0001-5930-3784

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ГОСПОЖИ СУЗГЕ.

Аннотация. Статья посвящена художественному поиску в литературе изображения последнего правителя Сибирского государства, одного из последних представителей династии Шайбанов - Кушим-хана и госпожи Сузге. Г-жа Сузге, привлекая внимание казахских поэтов и сибирских поэтов от П.П. Ершова, стала главными персонажами поэтов и писателей, а также художников. Спрос на легендарную жизнь и героизм исторических личностей, занимающих особое место в истории нации, возрос с момента обретения нашей страной независимости. В современных поэтических, прозаических и драматических произведениях казахской литературы образ Сузге в истории становится художественной реальностью. В исследовании дается научный анализ художественных и эстетических достижений литературы со сравнительным анализом исследований писателей разных жанров.

Ключевые слова: литература, поэзия, проза, драма, национальный герой, психологический анализ, драматический конфликт.

G.Zh.Orda¹, Zh.B. Sarsenbayeva²

¹ M.O.Auezov Institute of Literature and Art,

² Al-Farabi Kazakh National University.

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹orda_68@mail.ru; ²S.Zhansulu.kz@mail.ru;

¹ORCID: 0000-0001-5930-3784

ARTISTIC SOLUTION IN CREATING THE IMAGE OF MRS. SUZGE.

Annotation. The article is devoted to the artistic search in the literature of the image of the last ruler of the Siberian state, one of the last representatives of the Shayban dynasty - Kushim Khan and Mrs. Suzge. Mrs. Suzge, who attracted the attention of Kazakh poets and Siberian poets from P.P. Ershova, became the main characters of poets and writers, as well as artists. The demand for the legendary life and heroism of historical figures that occupy a special place in the history of the nation has increased since our country gained independence. In modern poetic, prosaic and dramatic works of Kazakh literature, the image of Suzge in history becomes an artistic reality. The study provides a scientific analysis of the artistic and aesthetic achievements of literature with a comparative analysis of the research of writers of different genres.

Key words: literature, poetry, prose, drama, national hero, psychological analysis, dramatic conflict.

Information about authors:

Г.Ж.Орда, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан. orda_68@mail.ru, ID – ¹57192676955, ORCID – ¹0000-0001-5930-3784.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Абдиров М. Хан Кучум: известный и неизвестный. – Алматы, 1996
- [2] Алджамбаев Ш. Сүзге ханым, 2012. – Қаралған күні: 14.05.2020. <https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/1849>
- [3] Артықбаев Ж. Қазақ тарихы мен этнологиясының мәселелері. – Павлодар, 2007.
- [4] Артықбаев Ж. Көшім хан және Қорғалжын-Есіл өңірі, 2017. Қаралған күні: 16.05.2020. <https://e-history.kz/kz/publications/view/3535>©e-history.kz
- [5] Ахметов Ө. Көшім хан мен Сүзге сұлу, 2012. Қаралған күні: 15.05.2020. <http://el.kz/news/archive/content-3545/>
- [6] Ахметов Ө. Көшім хан мен Сүзге сұлу, 2019. Қаралған күні: 16.05.2020. <https://martebe.kz/k-shim-han-men-s-zge-s-lu/>
- [7] Базарбаев М. Өлең сөздің сарасы – сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973.
- [8] Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989.
- [9] Бейсенова Ш. Сүзгенің соңғы күндері. Хикаят, әңгімелер жинағы. – Алматы: Ан Арыс, 2008.
- [10] Бейілхан Е. «Көшім хан – Сүзге» поэмасы, 2016. Қаралған күні: 15.05.2020. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/1266>
- [11] Ершов П. Сүзге. (қазақ тіліне аударған – Ө.Ахметов). Жұлдыз, 2000. – 7-том. – 132-141 б.
- [12] Ершов П.П. Конек-Горбунек. – Современник, 1938.
- [13] Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар (2015): халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Астана: Форма Плюс, 2015
- [14] Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі. Әдеби мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989.
- [15] Нұрғали Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986.
- [16] Ордалиев С. Қазақ драматургиясының очеркі. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1964.
- [17] Өрілген өмір өрнегі. Жұлде алған пьесалар. – Астана: Нұра-Астана, 2012.

REFERENCES

- [1] Abdirov M. (1996). Han Kuchum: izvestnyi i neizvestnyi. Almaty.
- [2] Aljambaev S. (2012). Suzge hanym. Qaralghan kunı: 14.05.2020. <https://adebiportal.kz/kz/blogs/view/1849>
- [3] Artyqbaev J. (2007). Qazaq tarihy men etnologiasynyn maseleleri. Pavlodar.
- [4] Artyqbaev J. (2017). Kosim han jane Qorgaljyn-Esil öñiri. Qaralghan kunı: 16.05.2020. <https://e-history.kz/kz/publications/view/3535>©e-history.kz
- [5] Ahmetov Ö. (2012). Kosim han men Suzge sulu. Qaralghan kunı: 15.05.2020. <http://el.kz/news/archive/content-3545/>
- [6] Ahmetov O. (2019). Kosim han men Suzge sulu. Qaralghan kunı: 16.05.2020. <https://martebe.kz/k-shim-han-men-s-zge-s-lu/>
- [7] Bazarbaev M. (1973). Olen sozdın sarasy – soz sarasy. Almaty: Jazusy.
- [8] Baitürsynov A. (1989). Şygarmalary: Olender, audarmalar, zertteuler. Almaty: Jazusy.
- [9] Beisenova S. (2008). Suzgenin songy kunderi. Hikaiat, angimeler jinagy. Almaty: An Arys.
- [10] Beilhan E. (2016). «Kosim han – Suzge» poemasy. Qaralghan kunı: 15.05.2020 <https://adebiportal.kz/kz/news/view/1266>
- [11] Ershov P. (2000). Suzge. (qazaq tiline audargan – O.Ahmetov). Juldyz. 7:132-141.
- [12] Ershov P.P. (1838). Konek-Gorbunek. Sovremennik.
- [13] Qazaq handygy tusyndagy hanymdar men arular (2015): halyqaralyq gylymi-tajiribelik konferensia materialdary. Astana: Forma Plus.
- [14] Narymbetov A. (1989). Uaqyt syndygy – korkemdik kepili. Adebı maqalalar. Almaty: Jazusy.
- [15] Nurgali R. (1986). Telagys. Almaty: Jazusy.
- [16] Ordaliev S. (1964). Qazaq dramaturgiasynyn ocherki. Almaty: Qazaq SSR Gylym akademiasynyñ baspasy.
- [17] Orilgen omir ornegi. (2012). Julde alghan pesalar. Astana: Nura-Astana.